

מ י כ א ל א ב ר ה ם

ר י נ ת א נ ק ר י

חידושו של הרב יוסף משאש לגבי

חיוב כיסוי שער ראש האישה

**עיון ביקורתי בתשובתו של הרב יוסף משאש, והערה
על מקומה של המגמתיות בפרשנות ההלכתית**

מבוא

א. עיקר חיוב הדין נלמד מפרשת סוטה

ב. תגובה לשינוי הנסיבות: כיסוי מתוקף 'דת יהודית'

ג. עיון בתשובתו של הרב יוסף משאש זצ"ל

1. הרקע

2. הבסיס העיקרי לחידוש: פירוש רש"י לסוגיה

3. הקשיים על פירושו לדברי רש"י: מהלך הסוגיה

4. פירוש הסוגיה ורש"י

5. בחינת שני נימוקים נוספים בתשובת הרב משאש

6. הראיה מסוגיית סוטה

7. פקיעת מנהג שבטל טעמו

8. ערבוב בין היקף חובת הכיסוי לבין עצם חובת הכיסוי

9. הערה נוספת על "מכלל הן אתה שומע לאו"

10. מסקנתו של הרב משאש

ד. הערות לסיכום

1. לא הלכה למעשה

2. הערה מתודולוגית

3. רוח ההלכה

נספח א: התייחסותו של הרב ברוך גיגי

נספח ב: תשובתו של הרב משאש

מבוא

הרב יוסף משאש (1892-1974) היה דיין, משורר ואיש ציבור, וכיהן כרבה הראשי הספרדי של העיר חיפה (בן דוד אביו של הרב שלום משאש, רבה הידוע של ירושלים). תשובתו של הרב יוסף משאש לגבי כיסוי ראש לנשים עוררה, ועדיין מעוררת, פולמוסים לא פשוטים. זוהי תשובה חדשנית ומהפכנית, ומסקנתו שם היא שבימינו אין חיוב הלכתי אמיתי על נשים נשואות לכסות את שער ראשן. מטבע הדברים, בשנים האחרונות התשובה מצוטטת בהקשרים שונים על ידי אלו שכיסוי הראש מעורר אצלם אנטגוניזם מסיבות שונות. אפילו באתרי אינטרנט שונים ניתן לראות תמיהות על כך שאין התייחסות מסורתית-רבנית שיטתית לדברי הרב משאש, ונראה לכאורה שטיעונו נותרים בעינם ללא תגובה. גם כאשר מוצאים התייחסות לדבריו, היא נראית כשמרנות הלכתית לא מנומקת, ותו לא. בנוסף, מצינו שהרב משה מלכא (רבה של פתח תקווה), אף הסכים לדבריו.¹

מטרתנו במאמר זה היא לבחון באופן שיטתי את תשובתו של הרב משאש לאור המקורות שהוא עצמו מביא. המקורות היסודיים לעניין כיסוי שער ראש האישה יידונו כאן רק עד כמה שהדבר נחוץ להבנת תשובת הרב. הנחותינו כאן הן שקריאת המקורות אמורה להיעשות מתוך יושר אינטלקטואלי, ותהיינה המסקנות אשר תהיינה. אין לכפוף את הפרשנות לאג'נדה, לא לזו השמרנית וגם לא לזו החדשנית. המעיין אמור לבצע את עיונו במקורות ולפרשם כפי מיטב שיפוטו, ורק לאחר מכן לקבל את החלטותיו לאור הממצאים. קטונו מלשפוט את הרב משאש עצמו, שהיה תלמיד חכם מובהק וזכה להכרה מרבים מפוסקי דורו. לכן אין לראות בדברינו שום התייחסות לגופו של האדם, אלא אך ורק לדבריו בתשובה הספציפית הזו.

המאמר לא יעסוק בכל פרטי ההלכות לגבי כיסוי הראש לנשים, אלא רק כהקדמה ובנוגע לעצם החיוב, ולאחר מכן יתמקד בטיעונים שמעלה הרב משאש ביחס לסוגיה זו. הפרק השלישי, העוסק בביקורת תשובתו, הוא הפרק העיקרי במאמרנו. תשובת הרב משאש מופיעה במלואה כנספח בסוף המאמר.

1 ראו: הרב משה מלכה, שו"ת והשיב משה, סי' לד.

א. עיקר חיוב הדין נלמד מפרשת סוטה

מקדמת דנא מקובל שבנות ישראל הנשואות מכסות את שער ראשן. מקור הדין הוא הפסוק בפרשת סוטה (במדבר ה', יח): "ופרע את ראש האשה". הגמרא במסכת כתובות עב ע"א לומדת מכאן:

...ותנא דבי רבי ישמעאל: אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו בפרוע ראש, דאורייתא - קלתה שפיר דמי, דת יהודית - אפילו קלתה נמי אסור. אמר רבי אסי אמר ר' יוחנן: קלתה אין בה משום פרוע ראש. הוי בה רבי זירא, היכא? אילימא בשוק, דת יהודית היא! ואלא בחצר, אם כן, לא הנחת בת לאברהם אבינו שיושבת תחת בעלה! אמר אביי, ואיתימא רב כהנא: מחצר לחצר ודרך מבוי.

בהמשך גמרא זו מופיע דיון העוסק בעיקר הדין, שהוא מדאורייתא (= 'דת משה'),² ובמנהגים שנהגו בנות ישראל ויש בהם בכדי לחייב מכוח 'דת יהודית'.

מדברי התלמוד, ופירושו רש"י שם, ניתן ללמוד כי עיקר הדין מדאורייתא הוא שלאישה אסור לצאת לרשות הרבים כשראשה פרוע. הגמרא אומרת: "דאורייתא - קלתה שפיר דמי, דת יהודית - אפילו קלתה דמי אסור". מכאן עולה שעיקר חיוב הדין מדאורייתא הוא ששער ראש האישה לא יהיה פרוע, ומספיק כיסוי ראש העונה לגדר 'קלתה'. מהי 'קלתה'? רש"י שם מפרש: כעין סל שהאישה מניחה על ראשה. השיטה מקובצת (שם) הסביר כי כיסוי כזה אינו מכסה את כל שערות האישה, ובכל זאת מספיק ככיסוי ראש מדאורייתא. הרמב"ם בהלכות אישות (פכ"ד הי"ב) פירש את המושג 'קלתה' כמטפחת: "...עברה על דת יהודית - יוצאה לשוק או למבוי סתום וראשה פרוע ואין עליה רדיד ככל הנשים, אף על פי ששערה מכוסה במטפחת".

2 אחד ממבקרי המאמר העיר לנו שיש שיטות בראשונים שהביטוי 'דת משה' אין משמעותו ממש מדאורייתא (מאירי שם: "מצוות הכתובות בתורה או הרמוזות בה"), ואפילו בנוגע לביטוי "דאורייתא" בהקשר המשנה בכתובות ז, ו (הפותחת את דיון הגמ' הנזכר בדף עב ע"א) יש הסוברים שאין פירושו דין תורה ממש (הרב ישראל איסרליין, שו"ת תרומת הדשן, סי' רמב; וכן: הרב פנחס הורוויץ, הפלאה, כתובות עב ע"א ד"ה פירש"י ד"ה אזהרה מדעבדינן, המובא בתוך דברי הרב גיגי בנספח למאמר. אך דבריו קשים מאוד כמוכן, ואכ"מ). לצורך הסקירה המקדימה כאן אנחנו מניחים את התפיסה הפשוטה שמדובר בדין תורה, שכן גם הרב משאש עצמו מניח זאת בדבריו, וכך דעת רוב המפרשים (כולל השולחן ערוך, וראו למשל הרב דוד הלוי, טורי זהב, אבן העזר, סי' קטו ס"ק ה, ועוד). כך גם עולה מדברי רש"י עצמו על דברי המשנה, וכפי שנראה הרב משאש עצמו מתבסס על דברי רש"י שם. יתר על כן, גם אם הרב משאש היה רוצה ללכת נגד דעת רוב הפוסקים ולפרש שאין הכוונה לדין תורה ממש, היה עליו לומר זאת בפירושו. מסתימת דבריו עולה בבירור שלדעתו מדובר בדין תורה (ראו תשובתו שמובאת כנספח בסוף המאמר). אבל מעבר לכל זה, רוב ככל קושיותינו שיובאו להלן כלל לא מבוססות על ההנחה שמדובר בדין תורה.

פירש על כך הרב יואל סירקיש כי מדאורייתא די שתכסה את שְעֵרָה במטפחת, ואילו מתוקף דת יהודית תכסה את ראשה ברדיד, שהוא בגד "החופה את כל גופה כמו טלית" (לפי הרמב"ם בהלכות אישות פי"ג הי"א).³ לדעת המחבר (שולחן ערוך, אבן העזר, סי' קטו סעי' ט) והמאירי (בית הבחירה, כתובות עב ע"א ד"ה אמר המאירי), הרמב"ם התכוון ב"מטפחת" לכיסוי ראש שאינו מכסה את כל השער, וב"רדיד" לכיסוי ראש מלא (בדומה לפירוש רש"י). לעומת זאת, הרב יעקב ריישר, בשו"ת שבות יעקב חלק א סי' קג, פירש ש'קלתה' היינו ששְעֵרָה קלוע, כלומר שמדאורייתא די בכך שאישה תצא לשוק כששְעֵרָה אסוף, ואין צורך בכיסוי השער. בין כך ובין כך, לדעת רוב ככל המפרשים (פרט לרב יוסף משאש, כפי שנראה בהמשך), קיים מקור מחייב מן התורה לכך ששְעֵרָה האישה לא יהיה פרוע, ולרוב הדעות אף מכוסה. נעיר כי רוב המפרשים רואים את המקור הזה כמקור דאורייתא ממש, אף כי היו ערעורים על כך.⁴

ניתן לסכם שלשיטת רוב הפוסקים ישנו חיוב מדאורייתא ('דת משה') על אישה נשואה לאסוף (לדעה אחת) ואף לכסות (ליתר הדעות) את שְעֵרָה ראשה ביציאתה לרשות הרבים. אמנם, לדעת פוסקים רבים מספיק כיסוי ראש חלקי ('קלתה') בכדי לצאת ידי החובה דאורייתא.⁵

ב. תגובה לשינוי הנסיבות: כיסוי מתוקף 'דת יהודית'

בחלק הקודם ראינו שלדברי רוב הפוסקים, מדאורייתא חיוב כיסוי הראש הוא מוגבל וחלקי. ובכל זאת, נהגו בנות ישראל לכסות שְעֵרָה ראשן בכיסוי מלא יותר. לפיכך נוצר כאן חיוב נוסף לכסות את שְעֵרָה הראש מתוקף 'דת יהודית'. 'דת יהודית' הוא ביטוי שמציין מנהג שנהגו בנות ישראל, המוסיף על עיקר הדין מדאורייתא, ומקבל תוקף הלכתי מחייב.

המקור לדברים מצוי במשנה בכתובות ז, ו:

ואלו יוצאות שלא בכתובה: העוברת על דת משה ויהודית... ואיזוהי דת יהודית?
יוצאה וראשה פרוע.

3 הרב יואל סירקיש, בית חדש, אבן העזר, סי' קטו ס"ק א-ב.

4 ראו למשל: הרב ישראל איסרליין, שו"ת תרומת הדשן, סי' רמב, ועוד.

5 לכאורה לפי זה לא נותר מה שמתחייב רק מדת יהודית. אך ראו הרב יששכר בער איילנבורג, שו"ת באר שבע, סי' יח, והרב משה סופר, שו"ת חתם סופר, אורח חיים, סי' לו, שכתבו שמן התורה נדרש כיסוי מלא, ומ'דת יהודית' שני כיסויים.

למנהג צניעות שנהגו בנות ישראל ניתן לראות משמעות הלכתית גם בהלכות קריאת שמע, כפי שמופיע בגמרא בכרכות כד ע"א: "טפח באישה ערווה". כלומר, אסור לגלות טפח של מקומות המוגדרים כערווה. הגמרא מבררת על אילו מקומות מדובר, ומעלה בין היתר שגם שער האישה הוא בגדר ערווה. לכאורה משמע מהגמרא שמעיקר הדין גם רווקות היו צריכות לאסוף או לכסות שער ראשן. אולם, בשולחן ערוך אורח חיים סי' עה סעי' ב (לגבי הלכות קריאת שמע) פסק:

שער של אשה שדרכה לכסותו אסור לקרות כנגדו... אבל בתולות שדרכן לילך פרועות הראש, מותר.

מכאן משמע שהגדרת שער אישה כערווה, לגבי הלכות קריאת שמע, נקבע לפי דרכן של נשים לכסותו. לפיכך, היות שרווקות נהגו שלא לכסות שער ראשן - הרי שאין שערן נכלל בגדר ערווה. אמנם כבר כתבו רבים שאין קשר הכרחי בין הלכות קריאת שמע לבין הלכות צניעות הכלליות, ונראה זאת להלן.

מה לגבי התלות במנהג של עצם חובת כיסוי הראש לנשים נשואות? מנהג בנות ישראל קיבל תוקף בהגדרת 'דת יהודית', אך כפי שראינו זוהי רק קומה נוספת שמעבר לדין דאורייתא. מהחלוקה בין 'דת משה' ל'דת יהודית' עולה בבירור שעיקר דין תורה אינו תלוי במנהג, וגם אם ייווצר מצב בו נשים רבות לא מכסות את ראשן, החיוב של כיסוי הראש לנשים נשואות בעינו עומד. רק חיובים מ'דת יהודית' תלויים במנהגי המקומות. זה גופא מאשש את הטענה שאין קשר בין הלכות קריאת שמע, התלויות במנהג מקומות, לבין עצם דין כיסוי הראש מדאורייתא שאינו תלוי במנהגים.

אם עומדים בכל זאת על קיומו של קשר בין החיוב היסודי לכסות את הראש לבין הלכות קריאת שמע, ניתן אולי לראות בהלכה המקובלת לפיה מותר לקרוא קריאת שמע כנגד שער מגולה של אישה בתולה הוכחה לכך שמדאורייתא אין חיוב כיסוי או איסוף שער הראש לרווקה, ולפיכך שיערה לא יחשב כערווה.⁶ אולם, לנשים נשואות, שלפי דעת רוב הפוסקים עיקר איסור פריעת שער ראשן הוא מדאורייתא, והוא קודם ל'דת יהודית', נראה שלא ניתן לעקור איסור זה מבסיסו גם אם יתפשט מנהגן שלא לילך בכיסוי שער.

6 אעפ"י שלא כך הדין לפי הרמב"ם בהלכות איסורי ביאה פכ"א הי"ז, אשר הובא להלכה גם בשו"ע, אכן העזר, סי' כא סעי' ב: "לא תלכנה בנות ישראל פרועות ראש בשוק אחד פנויה ואחד אשת איש". וכבר שאלו הב"ח והגר"א שם מניין לו להרמב"ם להוסיף איסור גם בפנויה, וביארו שהוכיח זאת מלשונו של תנא דבי ר' ישמעאל בכתובות עב ע"א, שאמר "לבנות ישראל" ולא "לאשה".

עם זאת, היות שראינו כי עיקר הדין מדאורייתא הוא לאיסוף או כיסוי חלקי של שער הראש, ולא דווקא לכיסוי המלא, אזי ייתכן שאם יפרץ המנהג של כיסוי כל השער - לא ייחשב עוד טפח משער האישה כערווה לעניין קריאת שמע.

נוסיף עוד הערה שתהיה חשובה להמשך דברינו. למנהג קיים תפקיד גם לגבי דין תורה, כלומר גם בהקשר של 'דת משה'. חז"ל אומרים (ירושלמי פאה ז, ה ומקבילות): "כל הלכה שהיא רופפת בבית דין ואין את יודע מה טיבה, צא וראה מה הציבור נוהג, ונהוג".⁷ משמעות הדבר היא שאם הלכה רופפת בדינו, המנהג יכול להוות אינדיקציה לקביעת גדרי ההלכה הנכונה. אם כך נוהגים, זה סימן לכך שזו אכן צורת ההלכה המקורית שנתעלמה מאיתנו. אבל כאן יש למנהג תפקיד של אינדיקציה להלכה הנכונה, וגם זה רק במקום שיש ספק. עצם החיוב אינו קשור למנהג, והמנהג לכל היותר קובע את גדר החיוב (מתי הוא חל ומה תוכנו). לכן, בהקשר של 'דת משה', אם ישתנה המנהג ההלכה לא בהכרח תשתנה (אלא להיפך, המשנים ייתפסו כעבריינים). לעומת זאת, ב'דת יהודית' המנהג הוא שקובע את ההלכה עצמה, וכשהוא משתנה תשתנה גם ההלכה. ב'דת יהודית' עצם החיוב הוא לנהוג כמנהג הרווח.

לסיכום, היות שדעת רוב ככל הפוסקים היא שקיים בסיס דאורייתא למצוות כיסוי הראש לאישה נשואה, לא ניתן לטעון לביטול הדין מעיקרו, והחיוב לאישה נשואה שלא לילך בשער פרוע יישאר בעינו. עם זאת, ייתכן ונוכל לטעון, כי במידה וירווח מנהג בנות ישראל לילך בשער שאינו מכוסה לגמרי (כגון בפירושים השונים ל'קלתה' שראינו בסעיף א' לעיל), הרי שמנהג 'דת יהודית' יפחת והחיוב יהיה לאיסוף שער הראש או לכיסוי מינימלי.

חיזוק לגישה זו ניתן ללמוד מדין יציאת אישה ללא כתובה בימינו. מלכתחילה, מתוקף 'דת יהודית', אישה ההולכת בשער מגולה יוצאת ללא כתובה, כפי שנכתב במסכת כתובות עב ע"א (הובא לעיל). אולם, עקב ריבוי הנשים ההולכות גלויות ראש, פסקו מספר פוסקים כי כיום אין לשלול כתובתה של אישה שהלכה בגילוי שער.⁸ גם כאן, הסיבה ליציאת האישה עם כתובה היא משום ביטול הטעם לדין זה: רבנו אשר בשו"ת הרא"ש (כלל לב סי' ח) כתב שאישה יוצאת בלא כתובה רק במקרים שהיא מכשילה את

7 לעניין זה ראו מאמרו של אברהם טננבוים, "על חכמת הציבור וקביעת ההלכה", גיליונות פרשת השבוע, משרד המשפטים, פרשת בא, תשס"ט, גיליון 338. אוהור מתוך דעת <http://www.daat.ac.il/mishpat-ivri/skirot/338-2.htm> (נצפה בתאריך י"ז טבת תשע"ו, 29.12.15).

8 ראו: הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, אבן העזר, חלק א סי' קיד; הרב עובדיה הדאיה, שו"ת ישכיל עבדי, חלק ה, אורח חיים, סי' נה אות ג, ומובא גם אצל הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, חלק ג, אבן העזר, סי' כא. אמנם ראו אצל הרב מנשה הקטן, שו"ת משנה הלכות, חלק י סי' רנג, ובמקורות המובאים שם.

בעלה באיסורים, כגון אישה שמאכילה אותו אוכל לא כשר או עוברת עבירות שהעונש עליהן שימותו בניה, ועוברת על 'דת יהודית' לא מקבלת כתובה משום חשש זנות. הרב שמואל מווידסלב בספרו בית שמואל על אבן העזר (סי' קטו ס"ק א) הסביר שאישה ההולכת בראש מגולה נחשבת כפרוצה, ולכן יש לחשוש שתזנה תחת בעלה. כלומר, אישה ההולכת בלא כיסוי ראש חשודה בפריצות ויש עליה מעין חזקה שתזנה תחת בעלה, ובמקרה זה היא מאבדת כתובתה. ברם, בימינו, שרבו הנשים ההולכות בלא כיסוי ראש ובהן גם נשים כשרות ודתיות שאין עליהן שום חשש שיבגדו בבעליהן, אלא סבורות שבהליכה בלא כיסוי ראש אין כל איסור ופריצות, לא זהו המצב. עולה מכאן, שבימינו בטל החשש שמי שהולכת בראש מגולה היא פרוצה ותזנה תחת בעלה, ולכן פסקו כי בימינו אין אישה מפסידה כתובתה על סמך "עוברת על דת משה ויהודית" ההולכת בלא כיסוי ראש. עם זאת, לדעת כל הפוסקים הללו אין זה מפקיע את עצם האיסור שעוברת אותה אישה נשואה ההולכת בלי כיסוי ראש, מדין דאורייתא ואולי גם מ'דת יהודית'.

המסקנה עד כאן היא שמעיקר הדין קיים חיוב דאורייתא על נשים נשואות לכסות את שער ראשן, וגם אם יתרבה מספרן של ההולכות פרועות ראש עדיין יישאר איסור זה בתוקף. לגבי קריאת שמע כנגד שערן המגולה יש שהקלו בזה,⁹ אך גם לגבי זה כתבו כמה פוסקים שהאיסור נותר בעינו,¹⁰ ולגבי יציאה בלא כתובה ראינו שאכן יש פוסקים שהקלו, אך כפי שראינו גם זה אינו נוגע לעצם עיקר חובת כיסוי הראש.

על רקע זה ניתן לראות עד כמה יוצא דופן הוא פסקו של הרב יוסף משאש (אוצר המכתבים, חלק ג עמ' ריא), אשר פוטר את הנשים הנשואות מכיסוי ראש עקב שינוי הנסיבות. יתר על כן, בשלבים מסויימים נראה מדבריו שהוא כלל אינו מוצא מקור דאורייתא לעצם החיוב לכסות את שער ראש האישה. כפי שהזכרנו, הפסק הזה הולך ונעשה נפוץ בחוגים שונים בתקופתנו, ועדיין לא הוצגה ביקורת שיטתית על טיעוניו, על נימוקיו ועל המתודולוגיה שלו. בפרק הבא נעיין בפסק, ונראה מדוע קשה מאוד לקבל את דבריו ונימוקיו.¹¹

9 ראו למשל: הרב יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השולחן, אורח חיים, סי' עה סעי' ז, ועוד.

10 הרב אברהם ישעיהו קרליץ, חזון איש, אורח חיים, סי' טז סעיף ח; הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, אורח חיים, חלק א סי' מב.

11 כמצוין לעיל, הפסק מופיע כנספח בסוף המאמר.

ג. עיון בתשובתו של הרב יוסף משאש זצ"ל

פרק זה הוא הפרק העיקרי במאמר זה, ובו ביקורת על תשובתו הנ"ל של הרב יוסף משאש. הוא מחולק לפסקאות על מנת להקל על המעיין.

1. הרקע

נפתח בתיאור הרקע שהוביל לפסק. הדברים מופיעים במכתב של הרב יוסף משאש לרב הנמצא בקזבלנקה שבמרוקו, ומשתמע מדבריו שנפרץ שם פרץ, ורוב הנשים הנשואות נהגו לילך בשער מגולה. אשת הרב השואל מעוניינת אף היא לגלות את שער ראשה, והדבר קשה לבעלה. משום פרץ שנפרץ וריבוי הנשים ההולכות בגילוי ראש, ומשום השכנת שלום בית בין איש לאשתו, פנה הרב השואל אל הרב משאש בבקשה למצוא היתר לגילוי שער ראש האישה הנשואה. מדבריו משתמע שהוא מחפש תואנה ולא היתר של ממש, רק כדי להרגיע את הוריו הכועסים.

הרב משאש פתח את תשובתו בתיאור לפיו התופעה הרבה יותר רחבה מאשר אישה בודדת כזו או אחרת. למעשה, הוא כתב, כל הנשים במרוקו ובאלג'יר לא מכסות את ראשן, למעט הזקנות. יש כאן כנראה תוכחת מסותרת לרב השואל, שמבקש תואנות בעוד שיש כאן היתר של ממש. ועדיין, נראה מלשונו בפתיחת הדברים שהוא מחפש להליץ יושר על מנהג בדיעבד, ולא להתירו לכתחילה. בהמשך התשובה נראה שהטון משתנה מן הקצה לקצה, וההיתר הופך להיות, על דרך המליצה, "מצוות עשה שהזמן גרמה" (ללכת בלי כיסוי ראש), כאשר דווקא מי שחושב שיש לכסות את הראש בדורנו הוא פתי או טועה.

2. הבסיס העיקרי לחידוש: פירוש רש"י לסוגיה

בתחילת תשובתו הביא הרב משאש את הבסיס לחיוב כיסוי שער ראש האישה ממסכת כתובות עב ע"א, כפי שלמדו אותו הפוסקים, ואת פירוש רש"י למימרא של תנא דבי ר' ישמעאל שהובאה למעלה, המהווה את המקור העיקרי לאזהרה שלא ללכת בגילוי ראש:

אזהרה, מדעבדינן לה הכי לנוולה מדה כנגד מדה כמו שעשתה להתנאות על בועלה, מכלל דאסור. אי נמי, מדכתיב 'ופרע', מכלל דההיא שעתה לאו פרוע הוה. שמע מינה אין דרך בנות ישראל לצאת פרועות ראש, וכן עיקר.

מהפירוש הראשון - "מדעבדינן לה הכי לנוולה מדה כנגד מדה כמו שעשתה להתנאות על בועלה..." - לומד הרב משאש כי מדובר כאן על איסור עבורנו, שאיננו יכולים לפרוע

שְׁעַר ראש אישה היות וניוול הוא לה, ואין לנו לנוולה אלא רק אם קיים עניין של מידה כנגד מידה, כבמעשה הסוטה. כלומר, אין כאן בכלל חיוב על האישה לכסות את הראש, אלא רק איסור עבורנו לפרוע את ראשה אם הדבר נעשה בלי סיבה מוצדקת. רק הפירוש השני של רש"י: "אי נמי, מדכתיב 'ופרע', מכלל דההיא שעתה לאו פרוע הוה, שמע מינה אין דרך בנות ישראל לצאת פרועות ראש, וכן עיקר", מצביע לדעתו על חובה שמוטלת על האישה עצמה לכסות את ראשה, וגם זה נאמר רק בלשון מנהג. הרב משאש מסביר שהאיסור נוצר משום שכך היה מנהג בנות ישראל, ומסיק שזה אינו דין חלוט שאינו תלוי במנהג.

מסקנתו של הרב משאש: מפירוש א' לומדים שאין שום איסור לאישה לילך בפרוע ראש, אלא יש בזה רק משום ניוול, ואם תרצה - יכולה היא לנוול עצמה, כפי שמותר לאדם לחבול או לבייש את עצמו.¹² מפירוש ב' אנו לומדים כי על אף זאת, משמע מהפסוק ומדברי הגמרא כי נהגו בנות ישראל שלא לילך פרועות ראש, ומכאן נגזר האיסור ללכת בגילוי הראש.

על כך הוסיף הרב משאש: "ואם כן, עתה שכל בנות ישראל הסכימה דעתן שאין להן בכיסוי הראש שום צניעות וכל שכן... שום ניוול... אם כן נעקור האיסור מעיקרו ונעשה היתר". כלומר, מסקנתו היא שמפירוש רש"י לסוגיה עולה כי אין כל חובה לכסות את הראש במקום שנהגו בנות ישראל שלא לכסותו.

נבחן את טיעונו ופירושו של הרב משאש לדברי רש"י. האם הדברים המחודשים הללו אכן עומדים במבחן לשונו של רש"י ובמבחן מהלך הסוגיה?

3. הקשיים על פירושו לדברי רש"י: מהלך הסוגיה

הסוגיה פותחת בדברי המשנה, המחלקת בין 'דת משה' ל'דת יהודית':

ואלו יוצאות שלא בכתובה: העוברת על דת משה ויהודית. ואיזו היא דת משה? מאכילתו שאינו מעושר, ומשמשתו נדה, ולא קוצה לה חלה, ונודרת ואינה מקיימת. ואיזוהי דת יהודית? יוצאה וראשה פרוע, וטווה בשוק, ומדברת עם כל אדם. אבא שאול אומר: אף המקללת יולדיו בפניו. רבי טרפון אומר: אף הקולנית. ואיזוהי קולנית? לכשהיא מדברת בתוך ביתה ושכינה שומעין קולה.

12 נעיר שקביעה זו כשלעצמה אינה מדויקת. המשנה בבבא קמא ח, ו קובעת: " החובל בעצמו אף על פי שאינו ראשי - פטור, אחרים שחבלו בו - חייבין". יש פטור מתשלום כמובן אבל איסור קיים. וראו ברמב"ם בהלכות חובל ומזיק פ"ה ה"א שמדבריו משמע שזה אותו איסור כמו לחבול באחרים. וראו גם בבא קמא צ ע"ב-צא ע"ב, ואין כאן המקום.

המשנה קבעה שמי שעוברת על 'דת משה' או על 'דת יהודית' יוצאת בלא כתובה. כך, לדוגמא, 'דת משה' היא האכלה בפירות לא מעושרים, ו'דת יהודית' היא הליכה בשער ראש פרוע. לגבי כיסוי הראש עצמו לא מופיעה הבחנה במשנה, ונראה לכאורה שכל עניין כיסוי הראש הוא מדרבנן. לכך התייחסה הגמרא והקשתה:

'ואיזוהי דת יהודית? יוצאה וראשה פרוע'. ראשה פרוע דאורייתא היא, דכתיב: 'זפרע את ראש האשה' (במדבר ה', יח), ותנא דבי רבי ישמעאל: 'אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו בפרוע ראש' דאורייתא - קלתה שפיר דמי, דת יהודית - אפילו קלתה נמי אסור...

בגמרא הובאו דברי תנא דבי ר' ישמעאל כדי לסתור את קביעת המשנה, שכן מדבריו עולה שהליכה בפרוע ראש היא איסור מדאורייתא ולא רק מדין 'דת יהודית'. מכאן מחלקת הגמרא בין קלתה לבין כיסוי ממש (כפי שהוסבר לעיל).

לפי דברי הרב משאש מהלך הסוגיא אינו ברור, מכמה סיבות:

1. לפי שיטתו הטוענת כי כל תוקפו של דין כיסוי ראש הוא מתוקף מנהג בנות ישראל, לא ניתן כלל להבין את המשך הדיון בגמרא המבחין בין קלתה וכיסוי ראש גמור, או בין חצר לבית ורשות הרבים (כפי שנעשה בהמשך הגמרא). מה מקום להבחנות אלו אם הכול נגזר ממנהג בנות ישראל? דהיינו, ההבחנה בין 'דת משה' ל'דת יהודית' לעניין כיסוי ראש, כפי שמופיע בגמרא, אינה ברורה לשיטתו. אם 'דת משה' גם היא ביטוי למנהג בנות ישראל (לא במובן שהגדרנו למעלה, שהמנהג יכול לשמש כאינדיקציה לפרטי עיקר הדין אך לא לעצם היותו), אזי מה בעצם ההבדל בינה לבין 'דת יהודית'?
2. מהאופן בו קרא הרב משאש את דברי תנא דבי ר' ישמעאל לא ברור מהי הקושיא מדבריו על המשנה: אולי המשנה עסקה במקום ו/או זמן בו בנות ישראל לא נהגו לכסות את ראשן, ור' ישמעאל פעל במקום או זמן אחרים? ובכלל, אם הדבר תלוי במנהג, מה מקום להקשות מתנא לתנא? בהמשך הסוגיא עוברים לאמוראים, שפעלו בזמן ואף במקום אחר, ולכן הדברים נעשים קשים אף יותר.
3. מה מקום להביא ראיה מהתורה למנהגים שונים - "דאורייתא קלתה שפיר דמי" -

אם זה אך ורק עניין המשתנה על פי המנהג?

4. לפי הבנתו בפירוש הראשון של רש"י, לא ברור מדוע איסור ביוש האישה, שהוא איסור שבין אדם לחברו לפרוע ראש אישה בלי סיבה (כלומר איסור לבזות ולבייש אותה), מהווה מקור רלוונטי לדין יציאה בלי כתובה? מדברי הגמרא ברור שהיא מניחה שיציאת האישה בלי כתובה משקפת את העובדה שיש עליה איסור ללכת בגילוי ראש.

אם לא נפרש כן, אזי לפי הגיון טיעונו של הרב משאש היה עלינו להוציא בלי כתובה כל אישה שהכתה את עצמה, שהרי יש איסור להכות אדם מישראל.

5. לשון התנא דברי ר' ישמעאל הוא: "מכאן אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו בפרוע ראש", אך לפי הסברו של הרב משאש בפירוש הראשון ברש"י זוהי בכלל אזהרה לבני ישראל שלא יפרעו את שער הנשים ושלא יביישו אותן. הדברים לא ניתנים להיאמר. הגמרא אומרת כאן בפירוש שיש אזהרה על בנות ישראל לא לצאת בפרוע ראש.

לכאורה משני השיקולים האחרונים עולה שלדברי הרב משאש הפירושים ברש"י כלל אינם שני פירושים שונים. זהו פירוש מצטבר אחד, שאומר שיש מנהג בנות ישראל שלא לצאת עם שער פרוע (= הפירוש השני), ומתוך כך יש איסור שבין אדם לחברו לפרוע את שער ראשו כי זה מבייש אותו, אלא אם הדבר נעשה כתגובה לסטייה (= הפירוש הראשון). אלא שאם כך הוא, אזי הטיעון שלו מהפירוש הראשון ברש"י נופל. הוא הבין שלפי הפירוש הראשון ברש"י אין כלל איסור על האישה לגלות את שער הראש, ולפי הצעתנו כאן פירוש זה אינו עומד לעצמו אלא מצטרף לשני, וברור מכך שיש איסור גילוי ראש (מחמת המנהג). ברור שהרב משאש עצמו, שנסמך על הפירוש הראשון כדי להראות שאין איסור, הבין שמדובר בפירוש עצמאי, ועל כך בנה את הטיעון שלו. אך כפי שראינו, ממהלך הסוגיה עולה שלא ניתן לומר זאת.

4. פירוש הסוגיה ורש"י

כיצד בכל זאת עלינו להבין את רש"י? לכאורה צודק הרב משאש באומרו שבפירוש הראשון שלו רש"י מדבר רק על איסור שבין אדם לחברו, ובפירוש השני הוא מדבר על מנהג.

כדי להבין זאת נתבונן שוב בפירוש הראשון של רש"י, שם הוא כותב: "מכלל דאסור". למה בדיוק הכוונה כאן? מהו הדבר שאסור, ומניין לומדים זאת? הרב משאש הבין ברש"י, כנראה, שגילוי שער הסוטה נעשה רק כדי לנוולה, ומשמע שללא מטרה זאת אסור לעשות לה את זה והאיסור הוא משום ביוש. מכאן הוא מסיק שמדובר באיסור ביוש, ולא באיסור ללכת בלי כיסוי ראש. אך, כאמור, פירוש זה אינו אפשרי בסוגיה, שכן איסור הביוש אינו יכול להיות קשור ליציאה בלא כתובה ולאזהרה הלכתית ללכת בלי כיסוי ראש, מכל הסיבות דלעיל.

לכן, ברור שכוונת רש"י היא אחרת. האיסור הוא ללכת בלי כיסוי ראש, כפשט לשון הגמרא, ודבר זה נלמד מפרשת הסוטה, הנענשת על שגילתה את ראשה בפני בועלה. דהיינו, מה שאסור כאן הוא המעשה שעשתה מיוזמתה, כשגילתה את שער ראשה בפני הבועל, ולא עצם הביוש שעושים לה. מה שלומדים מכאן הוא שיש איסור לעשות זאת,

וזו כוונתו במה שכתב בפירושו הראשון "מכלל דאסור". אך בוודאי שאין כוונת רש"י לומר שיש כאן רק איסור שבין אדם לחברו.

נוכל לראות אם כן שניתן באמת לקרוא את דברי רש"י כשני פירושים שונים:
1. מזה שענשו אותה כך, משמע שמה שגילתה את ראשה בפני בועלה הוא מעשה אסור.

2. מזה שמגלים את ראשה משמע שבדרך כלל שער הנשים מכוסה, מחמת איסור שיש על גילוי.

אכן, ההוכחה של הפירוש השני מזה שנשים היו מכסות את שער ראשן היא לא הכרחית, שכן ייתכן שמדובר במנהג בעלמא ולא בדין גמור. אך לדעת רש"י בפירוש השני המנהג הזה כנראה מצביע על קיומו של איסור ברקע, ודיוננו עוסק אך ורק בגמרא ובפירושו של רש"י עליה. במאמר מוסגר נציין כי איסור גיד הנשה נלמד גם הוא מפסוק שמדבר על מנהג בני ישראל שלא אוכלים את גיד הנשה - "על כן לא יאכלו בני ישראל את גיד הנשה עד עצם היום הזה" (בראשית ל"ב, ל"ג) - ולכן כיסוי הראש אינו מקרה יחיד בו לומדים הלכה ממנהג מקראי. כמוכן, אין פירוש הדבר שאם במקום כלשהו יתחילו לאכול את גיד הנשה, שהוא איסור גמור, הדבר יהפוך למותר, ולכן העובדה שהדין נסמך על מנהג מקראי לא בהכרח פותחת את האפשרות לשנות אותו עם שינוי הנורמות החברתיות. מכל מקום, הבנת הרב משאש ודאי לא עולה בקנה אחד עם דברי רש"י.¹³

5. בחינת שני נימוקים נוספים בתשובת הרב משאש

הרב משאש הביא ראיה נוספת לפירושו בדברי רש"י מדברי ר' עקיבא במשנה בכבא קמא ו, ה. וכך כתב:

ומה גם עוד דסברת פירוש א' שכתב רש"י ז"ל, מצאנוה מפורשת להתנא הקדוש ר' עקיבא זיע"א, במס' ב"ק דף צ' ע"א במשנה, וזה לשון המשנה: מעשה באחד שפרע ראש האשה בשוק, באת לפני ר' עקיבא וחייבו ליתן לה ד' מאות זוז [על שנוולה בשוק כפי זמנם שגלוי הראש היה נחשב לנוול] אמר לו: רבי, תן לי זמן, ונתן לו זמן. שמרה עומדת על פתח חצרה, ושבר את הכד בפניה ובו כאסר שמן, גלתה את ראשה והיתה מטפחת ומנחת ידה על ראשה, העמיד עליה עדים ובא לפני ר' עקיבא. אמר לו: לזו אני נותן ד' מאות זוז? אמר לו: לא אמרת כלום, שהחובל בעצמו אע"פ שאינו רשאי פטור, אחרים שחבלו בו חייבים. עכ"ל.

13 להלן בנספח א הובאו דברי הרב ברוך גיגי, שלאחר קריאת הדברים הציע אפשרות (דחוקה מאוד לדעתנו) ליישב את פירושו השני של רש"י לפי הרב משאש.

וצריכים לדעת, מה פי' פטור דקתני, מאיזה דבר פטור, מתשלומין לא שייך, דלמי ישלם, האם לעצמו? ממלקות פשיטא, דהיכן מצינו שהחובל בעצמו חייב מלקות, ושוב ראיתי להתוס' דף צ"א ע"ב ד"ה החובל וכו', שנתעוררו בזה, ויישבו בדוחק, דפי' פטור הכא, היינו שאין בזה צד חיוב רק שאינו חס על גופו, יעוי"ש. ולדעתי המעט נראה כי ר' עקיבא לא נקט האי לישנא דהחובל וכו' רק בלשון השאלה מדין חובל שיש בו צד איסור לחבול בעצמו, אבל בנידו"ד אין כאן חבלה רק ביוש בעלמא, ולכולי עלמא רשאי אדם לבייש את עצמו, אבל אחרים שביישוהו חייבים, וכמו שמפורש שם דף צ"א, יעוי"ש, וכן איתא בהגהות מא"י שבגליון הרי"ף בתלמוד החדש דפוס מינכאן, שכתבו על דברי רע"ק הנ"ל, וז"ל: החובל, נ"ב, שביישה את עצמה, עכ"ל, הרי כדברינו ממש.

הרב משאש הביא ראיה לדבריו מכך שר' עקיבא השתמש בלשון פטור על חובל בעצמו בסוגיית מי שפרעה שְעֵרָה בעצמה. הוא טען שזה לא יכול להיות פטור ממלקות, ובוודאי לא מתשלומים, ולכן, לדבריו, כוונת ר' עקיבא היא לפטור את האישה מעונש כמו שפוטרים את מי שחובל בעצמו, ומכאן שפריעת הראש אינה אלא ביוש (כעין חבלה), ולא איסור ממש.

ראיה זו תמוהה מאוד. ראשית, מפורש במשנה בבבא קמא ח, ו וברמב"ם בהלכות חובל מזיק פ"ה ה"א שמדובר באיסור גם לגבי עצמה.¹⁴ אבל גם אם הרב משאש היה צודק בקביעה שהעיסוק שם הוא בדין בושת, והגם שהוא אכן צודק שאדם פטור מלשלם דמי בושת לעצמו - איך כל זה קשור לשאלה מהו גדר חובת כיסוי הראש? יש חובה לכסות את הראש מדאורייתא מדיני צניעות, וחוף מזה יש לדון על חיוב בושת במי שמגלה שְעֵרָה אישה בשוק. הדיון בסוגיה שם הוא רק על חובת התשלום מכוח בושת, ואינו נוגע כלל לשאלת הצניעות. אם נמצא דיון על מי שמגלה את גופה של האישה (יפשיט אותה בשוק) שוודאי עבר על ביוש וחייב לשלם, בעוד ודאי שאישה שתעשה זאת לעצמה פטורה - האם נוכל להסיק מכאן שאין על האישה איסור ללכת בלי בגדים בשוק? מה עניין דיני ממונות לאיסורים? מדוע הטענה שיש איסור לבייש אותה בגילוי שְעֵרָה ושעליה עצמה אין איסור כזה וגם אין חובת תשלום, מוכיחה שאין גם איסור צניעות עצמי על הליכה בגילוי ראש? הדברים ממש לא מובנים.

לכאורה כוונת הרב משאש לטעון שמכך שרק אחרים אסורים לפרוע את שְעֵרָה האישה, אבל היא עצמה יכולה לגלות את שְעֵרָה, יש הוכחה לכך שאין עליה חובת

14 ראו לעיל הערה 12.

כיסוי. אך במחילה מכבודו, זוהי טעות בהבנת הסוגיה, שהרי נושא הדיון שם הוא הנושא הממוני. האישה יכולה לבייש את עצמה ויכולה לגלות את שער ראשה מבחינת דיני חיוב תשלומי בושת. האם מותר לה לעשות זאת גם מדין צניעות? זוהי שאלה אחרת לגמרי, שהסוגיה אינה עוסקת בה. לענ"ד, הראיה הזו נראית מופרכת לגמרי. בהמשך התשובה מביא הרב משאש את המעשה בקמחית, המופיע במסכת יומא מז ע"א:

תנו רבנן: שבעה בנים היו לה לקמחית וכולן שמשו בכהונה גדולה. אמרו לה חכמים: מה עשית שזכית לכך? אמרה להם: מימי לא ראו קורות ביתי קלעי שערי. אמרו לה: הרבה עשו כן, ולא הועילו.

מכאן למד הרב: "הרי לך שחכמים דחו דבריה, שאינם אלא שיחת אישה זקנה, כי הם ידעו שאין בזה שום איסור רק מנהג שנהגו בנות ישראל". בתשובת הרב שלום משאש¹⁵ דחה את הטענה הזו, וכתב שאף כי טענו כלפיה חכמים שאין במעשה משום טענה לזכות שזכתה בה, הרי שמדובר כאן על כיסוי שערות ראשה בביתה, ואכן אין חיוב לאישה לכסות שערותיה בביתה, שלא בפני אנשים זרים. מכאן, שאין זו ראייה לטענתו, כשעיקר הדיון הוא לגבי פריעת ראש ברבים.

אך גם את הראיה הזו ניתן היה לדחות כבר מעיקרה. גם אם לא זו הייתה הסיבה לזכות שקמחית זכתה בה, האם זה אומר בהכרח שאין בגילוי הראש איסור? להיפך, דווקא בגלל שמדובר באיסור, העובדה שהיא לא עברה על איסור אינה מספיקה כדי להצדיק את הזכות הגדולה שזכתה לה. יתר על כן, וכי הרב משאש טוען שאין בכיסוי הראש אפילו מעלה כלשהי מעבר לדיון? מדוע חכמים לא מקבלים שמעשה כזה הוא חיובי (גם אם אינו מחויב על פי ההלכה)? לכן, ברור שחכמים ענו רק שלא סביר בעיניהם שזוהי הזכות שבגללה זכתה האישה לכל הכהנים הגדולים הללו, אבל אין שום קשר בין השאלה האם יש כאן זכות מספיקה לבנים המשמשים ככהנים גדולים לבין השאלה אם יש איסור בגילוי הראש או לא. לכן, למיטב שיפוטנו, הטענה ממעשה דקמחית גם היא ממש תמוהה.

שתי הדוגמאות הללו מחדדות את העובדה שהרב משאש, ברצונו לסנגר על בנות ישראל, קורא את המקורות בקריאה מאוד מגמתית, ולמעשה שגויה בעליל. להלן נראה דוגמאות נוספות לכך בדבריו.

15 הרב שלום משאש, שו"ת תבואות שמש, אבן העזר, סי' קלח. הרב שלום משאש, רבה של ירושלים, היה בנו של בן דודו של הרב יוסף משאש.

6. הראיה מסוגיית סוטה

בהמשך דבריו הרב משאש הביא את דברי הברייתא במסכת סוטה ח ע"א:

תנו רבנן: 'ופרע את ראש האשה'... אין לי אלא ראשה, גופה מנין? ת"ל 'האשה';
אם כן מה תלמוד לומר 'ופרע את ראשה'? מלמד שהכהן סותר את שעה.

רש"י שם פירש:

ופרע - בכל מקום לשון גילוי הוא. סותר את שעה - מרבה בגילוייה שסותר
קליעתה.

על כך כותב הרב משאש:

ועוד דעדיפא מכל זה, כי פי' דברי ר' ישמעאל, אינו כמו שאנו מבינים בשטחיות
דבריו שעומדים על רגל אחד דהיינו גילוי הראש לחוד, אלא דבריו עומדים על
ב' רגליים, דהיינו ב' רעותות. גלוי שער וסתירת שער מקליעתו וקשריו, אבל גלוי
שער לחוד אינו באזהרה כלל, ופי' זה מוכרח ממשנה בסוטה דף ז'. וזה לשון
המשנה: והכהן אוחז בבגדיה וכו' עד שמגלה את לבה, וסותר את שעה, ופירש
רש"י ז"ל, סותר את שעה מקליעתו ולקמן יליף לה, עכ"ל. והילפותא היא בדף
ח' ע"א, וז"ל: תנו רבנן 'ופרע את ראש האשה', אין לי אלא ראשה, גופא [לבה
דקתני במתני'] מנין? ת"ל 'האשה' [משמע גופה דהיינו לבה כמו שקבלו מארי
מתני']. ואם כן מה תלמוד לומר ופרע את ראש האשה? אלא מלמד שהכהן סותר
שעה דהיינו הורס קווצותיה הקלועים ומתירן ופושטן על צווארה וכתפותיה,
וזה נפל אף בזה"ז לאשה בעלת שער ארוך לסתור אותה מקליעותו ולהניחו פרוש
אנה ואנה מעורבב ומדובבל, וכן כתב המגן אברהם באורח חיים סי' ע"ה סק"ב
[צ"ל: ס"ק ג] דמה שכתב מרן באבן העזר לא תלכנה בנות ישראל פרועות ראש,
היינו שסותרות קליעת שערן והולכות בשוק, עכ"ל ע"ש.

הראת לדעת דפירוש 'ופרע את ראש האשה', היינו שמגלה וסותרו, ועל זה אמר
ר' ישמעאל אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו פרועות ראש, דהיינו שערן מגלה
וסותר מקליעתו ומדובבל, אבל אם רק מגלה וקלוע או סרוק ומתוקן שאין לה בו
שום נוול לית לן בה, וכל זה הוא אפי' לפי זמניהם.

הרב משאש הסביר שדרשת ר' ישמעאל על אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו פרועות
ראש, עוסקת בשני רכיבים: 1. בלי כיסוי. 2. מפוזר (קליעתו סתורה), וטוען שבמצב בו
רק אחד משניהם מופר אין איסור תורה. לכך הוא מביא ראיה מדברי המגן אברהם.

יש להעיר על דבריו כאן כמה הערות:

1. כפי שראינו יש שיטות בפוסקים שהחיוב דאורייתא הוא רק לקלוע את השער ולא לכסותו. אך כפי שראינו זוהי שיטת מיעוט, שלא קיימת בפירושו בראשונים. בכל אופן, לכך לא נדרשות ראיות נוספות מעבר לסוגיית כתובות הנ"ל.

2. אם הכהן אכן עשה את שני הדברים, משמע שדרך הנשים הייתה גם לכסות וגם לקלוע. לשיטת הרב משאש עצמו, אם זו הייתה דרך הנשים באותה תקופה כי אז החיוב על שני הדברים הוא מדאורייתא (מכוח המנהג), שהרי לשיטתו המנהג הוא הקובע. כך שפירושו נפרך לשיטתו שלו מיניה וביה.

3. יש להבחין בין מעשה הכהן לבין החובה על הנשים. ייתכן שהכהן אכן עשה את שני הדברים, גם פרע וגם גילה. אבל האם זה מוכיח בהכרח גם לגבי החובה על הנשים עצמן? בהחלט ייתכן שלא די בהסרת הכיסוי אלא נדרשים גם פריעה וניווול ממש (שהרי מעשה הכהן נעשה על בסיס המצב דאורייתא). ולאידך גיסא, לשיטת הרב משאש עצמו אם הוא עשה את שני הדברים, כי אז מוכח באותה צורה שיש חובה מדאורייתא על הנשים גם לקלוע וגם לכסות. נזכיר שוב כי לשיטת הרב משאש המנהג הוא שקובע את החובה.

גם ראייתו של הרב משאש מדברי המגן אברהם תמוהה מאוד. נפתח בדברי השולחן ערוך, אורח חיים, ס' עה סעי' ב:

שער של אשה שדרכה לכסותו, אסור לקרות כנגדו (הגה: אפי' אשתו), אבל בתולות שדרכן לילך פרועות הראש, מותר.

המגן אברהם שם בס"ק ג כתב:

בתולות שדרכן כו' - קשה, דבאבן העזר סי' כ"א ס"א כתב לא תלכנה בנות ישראל פרועו' ראש בשוק, א' פנויות וא' אשת איש, וכ"כ הרמב"ם פכ"א מהלכות איסורי ביאה. ועוד, דאיתא בכתובות רפ"ב אם יצאה בהינומא וראשה פרועה זהו סי' שהיתה בתולה, ודוחק לומר דפנויות דקתני היינו אלמנה, דאם כן ה"ל לפרש. וי"ל דפרוע' ראש דכתב בא"ע היינו שסותרות קליעות שערן והולכות בשוק, דזה אסור אפי' בפנויה, וכן פירש"י פ' נשא על ופרע ראש האשה. ומ"מ צ"ל דפנויה לא מתסרי מדאורייתא, דאם תאמר דקרא איירי גם בפנויה, אם כן גם בגילוי הראש תהא אסורה לילך, דמהכא ילפינן בכתובות פ"ז שלא תלכנה בנות ישראל בגילוי הראש. אלא על כרחך קרא לא איירי בפנויה, רק שמדת צניעות היא לבתולות שלא לילך כן.

המגן אברהם הקשה על סתירת דברי השולחן ערוך, שכן כאן משמע מדבריו שבתולות הולכות בשער מגולה, בעוד באבן העזר סי' כ"א הוא פסק כרמב"ם שגם בתולות אסורות בפריעת שער ראשון. לכן, הוא תירץ שצריך לומר שהאיסור לגבי הבתולות הוא בפריעת הקליעה, אבל לא שיש עליהן חובת כיסוי, ושאיפילו פריעת הקליעה בהן אינה מדאורייתא. מכאן עולה באופן ברור שלגבי נשואות הן הכיסוי והן הקליעה מחייבים מדאורייתא. הדברים מפורשים במגן אברהם, וקריאתו של הרב משאש תמוהה ביותר. יתר על כן, בשולחן ערוך עצמו אין כל ספק שיש חובה לכסות את השער, וכל הדיון, גם אם היה לו מקום, הוא רק לגבי דברי המגן אברהם. אבל היות והמגן אברהם עצמו בא ליישב את דברי השולחן ערוך, כיצד ייתכן שהוא יסביר דבר שלא תואם לעצם דבריו?! על כן, כל דברי הרב משאש כאן הם תמוהים ביותר.

לחיצוק, שאליבא דאמת אינו ממש נצרך, נביא את דברי המשנה ברורה בעניין זה (שם ס"ק יב):

שדרך וכו' - עיין במגן אברהם שכתב דלא ילכו בגילוי הראש, רק אם שערותיהן קלועות ולא סתורות, אבל המחצית השקל והמגן גבורים מקילין בזה. כתב החיי אדם: נכריות שאינן מוזהרות לכסות שערן, צ"ע אם דינן בזה כבתולות.

7. פקיעת מנהג שבטל טעמו

כיצד נוכל לטעון לפקיעתו של איסור, רק משום שנהגו בדבר היתר? הרב משאש ענה על כך:

זו אינה קושיה, חדא שאין זה אסור אלא מנהג שבטל טעמו, שאף אסור שבטל טעמו לגמרי בטל אסורו, שהרי גילוי משקים... עם כל זה שאין נחשים מצויים בינינו, מותר...

הוא רוצה להוכיח שאיסור שבטל טעמו לגמרי בטל איסורו, מאיסור שתיית משקים מגולים. איסור שתיית משקים שהיו מגולים תוקן מפני סכנת נחשים, אולם איסור זה הוא תקנה מדרבנן בלבד, כפי שמסביר הרב שלום משאש בתשובתו, ובפשטות כלל לא מדובר כאן בתקנה הלכתית כי אם בחשש מסכנה בלבד, ולכן הוא יכול להיעקר בגין ביטול סיבתו. כאן אנחנו חוזרים לטענת הרב משאש כי כל איסור פריעת ראש אישה הוא מנהג בלבד, אך רוב המפרשים אינם סוברים כך.¹⁶

16 עוד יש לחלק בין מנהג שתוקן מחשש סכנה לבין מנהג שמטרתו גדר צניעות. הראשון תלוי במציאות והשני יכול להיות תלוי בנורמות אובייקטיביות ולא להשתנות עם המנהג.

יתר על כן, הרמב"ם בהלכות ממרים פ"ב ה"ב כתב:

בית דין שגזרו גזרה או תקנו תקנה והנהיגו מנהג ופשט הדבר בכל ישראל, ועמד אחריהם בית דין אחר ובקש לבטל דברים הראשונים ולעקור אותה התקנה ואותה הגזרה ואותו המנהג, אינו יכול עד שיהיה גדול מן הראשונים בחכמה ובמנין. היה גדול בחכמה אבל לא במנין, במנין אבל לא בחכמה, אינו יכול לבטל את דבריו, אפילו בטל הטעם שבגללו גזרו הראשונים או התקינו אין האחרונים יכולין לבטל עד שיהיו גדולים מהם.

אם כן, לשיטת הרמב"ם גם תקנה דרבנן שבטל טעמה אינה בטלה, וזאת בניגוד להנחתו של הרב משאש. אמנם הראב"ד שם השיג על הרמב"ם, אך הרב משאש הניח כאן כמובנת מאליה את עמדת הראב"ד, ללא כל הצדקה ונימוק. אם כן, גם אם הנחתו של הרב משאש שכיסוי הראש אינו אלא מנהג הייתה נכונה, עדיין ביטול התוקף שלה מבוסס לכל היותר על דעה יחידה, והאפשרות לבטל מכוח זה מנהג אינה טריוויאלית כלל ועיקר. אמנם, כפי שציינו, עצם הנחתו שמדובר באיסור דרבנן היא בעייתית. לגבי איסור תורה, כפי שעולה בבירור מכך שהרמב"ם הנ"ל מתייחס רק להלכות דרבנן, אכן נראה שכשבטל טעמו בטל איסורו.¹⁷

8. ערבוב בין היקף חובת הכיסוי לבין עצם חובת הכיסוי

מעבר לכל זה, לעניות דעתנו ישנו בדברי הרב משאש ערבוב בין מישורי דיון שונים. הרב משאש הניח שתוקף החיוב לכסות את הראש הוא מכוח מנהג. אבל השאלה האם גדר כיסוי הראש תלוי במנהג בנות ישראל היא שאלה שונה מהשאלה בדבר עיקר תוקף החיוב. ייתכן שמידת הכיסוי וצורתו תלויים במנהגים ויכולים להשתנות לפי הזמן והמקום, אך עצם החיוב לכסות את הראש נלמד מפסוק, ולכן הוא אינו תלוי במנהג. הרב משאש מניח שאם ההיקף תלוי במנהג אזי גם עצם החיוב אינו אלא מנהג. נראה זאת ביתר חדות בהתייחסותו לדברי מהר"ם אלשקר.

בהמשך דבריו הביא הרב משאש כראיה את דברי המהר"ם אלשקר בתשובותיו בסי' לה, המתיר לאישה להוציא שְעָרָה "מחוץ לצמתה להתנאות בו". בפסקו זה מפרש המהר"ם את הבסיס להיתרו "כיון דנהגו לגלותו... דשער באישה ערווה לא מיירי אלא בשער שדרך האישה לכסותו". ואכן, נראה כי כאן טוען המהר"ם אלשקר שהבסיס ל"שער באישה ערווה" הוא מנהג בנות ישראל לכסותו, ולא מזכיר מקור מדאורייתא. אולם, יש

17 ראו שם בהלכה א, ובכסף משנה ונושאי הכלים על אתר.

לשים לב, כי המהר"ם עונה כאן לגבי גילוי חלק מהשער, דהיינו שדבריו נסובים על גדר הכיסוי, התלוי במנהג, ולכן הם אינם יכולים להוות הוכחה לטענה שעצם חובת כיסוי שער הראש נובע ממנהג. ראינו לעיל כי מדאורייתא לאו דווקא כיסוי השער הוא עיקר הדין אלא איסופו, ולרוב הפוסקים בתוספת 'קלתה', שהוא כיסוי חלקי. לפיכך, פסיקתו של המהר"ם יכולה להוות ראייה לגבי הקלות בכיסוי ראש בגין מנהג רוב הנשים ('דת יהודית') אולם לא לעקירת האיסור כולו, שהוא מדאורייתא ('דת משה'). שוב, נראה שישנה כאן קריאה מגמתית למדי של דברי הפוסקים.

9. הערה נוספת על "מכלל הן אתה שומע לאו"

הרב משאש מביא עוד טענה לטובת עמדתו:

ועוד מצינו תנאי דסבירא ליה דלא דאמרינן מכלל הן אתה שומע לאו, כמ"ש במס' שבועות דף ל"ה ע"א במשנה, אל יכך ויברכך וייטיב לך ר' מאיר מחייב וחכמים פוטרים, ופרש"י ז"ל ר' מאיר מחייב מכלל לאו אתה שומע הן, אל יככה אם תעידוני, ואם לא תעידוני יכך, ע"ש. ורבנן פוטרים דאין אומרים מכלל לאו וכו', וא"כ הכא נמי בנידון דידן נימא דלא סבירא ליה כר' ישמעאל, ופרע אזהרה ללאו, דאין אומרים מכלל הן, וכו'.

דרשת תנא דבי רי"ש מ"ופרע את ראש האשה" שנכתב בלשון חיובית, מבוססת על ההנחה שמכלל הן אתה שומע לאו. לפיכך, התנאים שחולקים על הכלל הזה, כלומר אלו הסוברים שמכלל הן אי אתה שומע לאו, יחלקו גם על דרשתו של תנא דבי רי"ש. אלו דברים תמוהים ביותר. ראשית, כבר עמדנו על כך שהפסוק הזה כלל לא נכתב בצורה של איסור. האיסור נלמד מהתיאור של מנהג בנות ישראל המופיע בפסוק, והשאלה האם התיאור נאמר בלשון הן או לאו נראית חסרת כל משמעות. לשון ההן כאן אינה חובה לכסות את הראש שממנה נלמד לאו על פריעת הראש, אלא תיאור של מה שהיה שם. בנוסף, אפילו אם הדברים היו מנוסחים כמצוות עשה חיובית, הרי לפי סברתו של הרב משאש צריכה להיות מחלוקת תנאים סביב כל מצוות עשה האם ללמוד ממנה לאו או לא, או לחילופין האם ללמוד ממנה איסור על ביטול העשה. כלומר, כל זה לא קשור בשום צורה שהיא לשאלה האם מכלל הן אתה שומע לאו או לא.

10. מסקנתו של הרב משאש

הרב משאש סיכם את טענתו:

המורם מכל זה, שדבר זה של כסוי הראש בנשים אינו אלא מצד המנהג דוקא, שחשבוהו בזמן הקודם לצניעות... אולם עתה שהנשים עלו בהסכמה שאין להם בזה שום נוול ושום פריצות חלילה, ואין בכיסוי הראש שום צניעות רק צביעות... אם כן אזדא ליה אסורא.

כאן הוא כבר מרחיק לכת הרבה יותר, ומסביר שכיסוי הראש בימינו הוא צביעות ולא צניעות(!), כלומר שאין בגילוי הראש שום איסור, ונשות ישראל שמכסות את ראשן הן, אליבא דהרב משאש, צבועות.

בפסקת הסיום מסכם הרב משאש את פסיקתו לשואל:

...שהאידנא שכל הנשים מגלות שער כל ראשן חזר שער הנשואות כשער הבתולות שכלן מתאימות רגילות לגלותו, כי מדי הוא טעמא בבתולות, משום דרגילות לגלותו לא מקרי בגלויין פריצות...

אולם, כפי שראינו לעיל, למנהג הבתולות שלא לילך בשער מגולה יש את היכולת ליצור תוקף הלכתי ולהתיר קריאת שמע כנגד שערן, מפני שלדעת רוב הפוסקים החיוב מדאורייתא לאיסור פריעת שער הראש הוא עבור אישה נשואה בלבד (שהרי פרשת סוטה נאמרה באישה נשואה), ואילו בתולות לא נתחייבו מדאורייתא אלא מ'דת יהודית' בלבד, והיות שלא נהגו כן - אין תוקף הלכתי לכיסוי שער ראשן. בניגוד לכך, בנשים נשואות, שעצם דין איסור פריעת שער ראשן הוא מדאורייתא, לא יכול מנהג בנות ישראל לעקור איסור זה, אלא רק להוסיף עליו עוד רובד מדרבנן ('דת יהודית'). נכון הוא שיש פוסקים שהתירו לקרוא קריאת שמע גם כנגד שער של נשואות, אך גם הם אינם טוענים שכיום אין עליהן חובה לכסות את הראש, אלא מחלקים בין החובה לכסות את הראש לבין היתר קריאת שמע נגד שער מגולה בימינו.¹⁸

18 יש בנותן טעם להביא כאן מדברי ההקדמה של הרב יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השולחן, אורח חיים, סי' עה סעי' ז, להיתרו לקרוא קריאת שמע כנגד שער אישה מגולה: "ועתה בואו ונצווה על פרצות דורינו בעוונותינו הרבים שזה שנים רבות שנפרצו בנות ישראל בעון זה והולכות בגילוי הראש וכל מה שצעקו על זה הוא לא לעזר ולא להועיל ועתה פשתה המספחת שהנשואות הולכות בשערותן כמו הבתולות או לנו שעלתה בימינו כך. מיהו עכ"פ לדינא...". הטון כמובן הפוך לגמרי מדברי הרב משאש.

ד. הערות לסיום

1. לא הלכה למעשה

לא באנו כאן להכריע הלכה האם חובת כיסוי הראש היא מן התורה או מדרבנן, ועד כמה יש לכסותו. יש צדדים בפוסקים לכאן ולכאן (לדוגמא, דברי הרב יעקב ריישר בשו"ת שבות יעקב שהוזכרו לעיל). יתר על כן, ידוע לנו שהיו מקומות וזמנים, הן בקהילות אשכנז והן בקהילות ספרד, שנשים חשובות וזהירות בהלכה לא הקפידו על כיסוי הראש. מעבר לזה, קיימת כאן השאלה מנהגן של אילו נשים הוא הקובע, שכן ברוב המקומות והזמנים נשות ישראל הזהירות בהלכה כן הקפידו, ועודן מקפידות, על כך. האם לזה אין משקל בקביעת ההלכה, גם אם היא אכן תלויה במנהג? כאמור, מטרתנו כאן איננה קביעת ההלכה, אלא אך ורק בחינה שיטתית של נימוקי הרב משאש והתייחסותו למקורות, ואת זאת עשינו.

מסקנתנו כאן היא שתשובתו של הרב משאש מבוססת על קריאה מגמתית מדי של המקורות. למיטב הבנתנו, הרצון ללמד סנגוריה גרם לרב משאש בתשובה זו למסקנות שלא מתיישבות עם פירוש הסוגיות, ולהבאת ראיות לא תקפות לשיטתו מסוגיות אחרות. לדעתנו, תשובתו זו אינה יכולה להוות בסיס מספיק להקל בדיון זה.

2. הערה מתודולוגית

הרב משאש התחיל את דבריו בהבעת רצון ללמד סנגוריה על נשות ישראל שאינן מקפידות בכיסוי שער ראשן. הרצון ללמד סנגוריה גרם לו להסיק שחובת כיסוי הראש בימינו היא בגדר צביעות ולא צניעות. הוא כינה את הסוברים שיש חיוב לכיסוי ראש 'פתאים' וזלזל בהם, ואף קבע שיש "מצוות עשה שהזמן גרמה" לפרוע את ראש האישה בימינו (כלומר ללכת בלי כיסוי ראש). בשורה התחתונה, נראה שעמדתו התהפכה לגמרי לעומת נקודת המוצא של התשובה, כשנראה שהוא לא הסתפק בלימוד סנגוריה אלא קבע נחרצות שאין כל מקום לדעה שאישה תכסה בימינו את שער ראשה. כפי שראינו, דבריו מבוססים על קריאה מגמתית מאוד של המקורות, קריאה שאינה עומדת במבחני הפרשנות הסבירה. חלק מהצעותיו, ראיותיו ופרשנותיו הן תמוהות ביותר, ואינן מתאימות לעולה מהמקורות המתפרשים על ידו. קריאה מגמתית נקוטה על ידי פוסקים רבים, אלא שהמגמתיות בה מדובר היא בחירת אפשרות אחת (ולו דחוקה, כסניף תומך) מתוך כמה בפרשנות המקורות כדי להגיע לתוצאה הנכונה והמתאימה במקרה זה. לעומת זאת, הקריאה המגמתית של הרב משאש בתשובה זו עושה משהו שונה. למיטב שיפוטנו הראינו במאמר זה שברוב המקרים אין מדובר בקריאה אפשרית

אך שנויה במחלוקת, אלא בקריאה בלתי סבירה עד בלתי אפשרית של המקורות. להערכתנו זוהי מגמתיות לא לגיטימית בפרשנות ובפסיקה, ואיננו מכירים דוגמה דומה לה בספרות הפוסקים.

כאשר באים ללבן סוגיה הלכתית יש לדון בה ממקורותיה, ולראות מה אנו למדים מהם. אין לחשוש ממסקנות מחודשות, ובוודאי במקום שהדבר משמש ללימוד סנגוריה על מנהג ישראל, דבר שהפוסקים עוסקים בו לא מעט. אך שומה עלינו לעיין במקורות באופן ישר וללא משוא פנים, לא לאיסור ולא להיתר. רק לאחר מכן ניתן להכניס את השיקולים שהזמן גרם, ולהתחשב בהם בבחירת אחת האופציות מתוך אלו שעלו מהעיון בסוגיה ובפרשנים.

לעניות דעתנו עיון כזה לא מעלה את המסקנות אותן הסיק הרב משאש, במחילת כבודו. יש כאן הכפפה של הפרשנות למגמה אפרוורית באופן בוטה מדי. כאמור, הדבר נעשה מדי פעם גם אצל פוסקים רבים אחרים, שחלקם מצרפים סניפים דחוקים ואחרים מאמצים פרשנויות שלא התקבלו להלכה, אך שם הבחירה היא מבין הפרשנויות הקיימות וההולמות את לשון המקורות.

בוודאי ובוודאי איננו רואים מקום לביטויי ההתלהבות בהם השתמש הרב משאש בסוף דבריו (צביעות במקום צניעות), ועוד פחות מכך להתלהבות האוחזת בכמה מאלה שקוראים את הפסק של הרב, נתלים בו, ואף רואים בו מופת להיענות לרוח הזמן ולגמישות ההלכתית הראויה לכל פוסק.¹⁹ משום מה לא מצאנו במקומות בהם ראינו שפסק זה מצוטט ביקורת עניינית על דבריו מתוך ומול המקורות. רבים מהקוראים

19 ראו על כך בעבודת הדוקטור של דוד ביטון, "לעשות המודרניסם בטהרה עם הדת": על שחרור הגבר ושחרור האישה בפסיקת ההלכה של חכמי מרוקו במאה העשרים, חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר אילן, תשע"ג.

במאמרו באתר תורה ועבודה (<http://www.toravoda.org.il/node/7863>). נצפה בתאריך י"ב אדר ב תשע"ו, 22.3.16) מביא ביטון כמה משפטים על הפסק הזה, וכותב:

ר' יוסף משאש הגדיל לעשות והגדיר את חובת כיסוי-הראש לאישה כמנהג שבטל טעמו בזמן הזה. אחת מטענותיו הייתה כי מי שקובע את גדרי הצניעות הן הנשים ולא הגברים:

"ואם כן, עתה שכל בנות ישראל הסכימה דעתן שאין להן בכסוי הראש שום צניעות וכל שכן שאין להן בגלוי הראש שום נוול, ואדרבא גלוי שערן הוא הודן ויופיין ותפארתן" (אוצר המכתבים, סימן אתתפ"ד).

בעוד שבפסקים רבים הגדרת צניעות האישה נגזרת מנקודת מבטו של הגבר והפוסק, הרי שר' יוסף שינה את נקודת-המבט: האישה היא אובייקטיבית ואינה אובייקט. נקודת-המבט הגברית מתחדדת בפסק זה כאשר ר' יוסף דן בטענה כי גילוי-ראש האישה יכול לגרום להרהורי עברה:

"וכל אדם מבשרו יחזה, שרואה אלפי נשים עוברות לפניו יום ויום בראש מגולה, ואינו שם לבו להן, והמהרהר, לא מחמת שער גלוי מהרהר" (שם).

את התייחסותנו לדברים, ניתן לראות בגוף המאמר. ראשית, לא מדובר במנהג. שנית, לא ברור שבטל טעמו. אין אינדיקציה ברורה לכך שטעם הדין הוא הרהורי העבירה של הגברים, וגם אם כן הייתה כזו - הרי להלכה מקובלנו שבדאורייתא לא דורשים טעמא דקרא (ראו: סנהדרין כא ע"א, ומקבילות).

שופטים את הפסק מתוך מגמתו ומסקנותיו, ולא על פי ראיותיו ונימוקיו. להערכתנו, הדברים נובעים משתי סיבות מנוגדות: המצדדים בשורה התחתונה שלו לא מבקרים אותו מפני שהם שבויים במגמתו של הרב (כלומר, ניחא להם בהיתר שהוא מציע). ומנגד, השמרנים שמתנגדים למסקנה כנראה חוששים מפגיעה בכבודו.

גם אנו הקטנים מצדדים בגמישות במידת האפשר, ובוודאי בהתאמה לרוח הזמן. אבל הדבר צריך להיעשות בלי לוותר על היושר הפרשני, ובלי להסתיר את הבעיות שכרוכות בפתרון המוצע. גם אנחנו חוששים מפגיעה בכבודו של רב ות"ח חשוב בישראל, אבל ביקורת עניינית לגופם של דברים אינה פגיעה בכבודו של אף אחד. חשוב מאוד להניח על השולחן את התמונה האמיתית ואת הניתוח המלא של המקורות, בכדי לאפשר לכל אחד ואחת לגבש עמדה הלכתית ישרה ונטולת פניות מתוך האלטרנטיבות האפשריות. חשוב לנו לציין שכבודו של הרב משאש במקומו עומד. כתבנו את דברינו על פי עיון ישר כמיטב שיפוטנו והבנתנו במקורות, וירא הקורא וישפוט. על כן נסיים במה שכתבו כבר כמה קדמונים בשם אריסטו, והביאם הרב יאיר בכרך בשו"ת חוות יאיר תחילת סי' ט (וראה גם שם סי' רי):

כתב ראש הפילוסופים היוני: 'אהוב סקראט אהוב אפלטון, רק האמת אהוב יותר'. הביאו בנשמת חיים מ"ב פ"י; מאור עינים חלק אמרי בינה פמ"ח; בא גד פ"ד; הקדמת ספר חוזק האמונה; הקדמת ספר האמונות, ובכמה דוכתי, ובכה"ג כתב ריב"ש תשובה ש"ע.

3. רוח ההלכה

מצאנו לנכון לסיים בדברי הרב יחיאל יעקב וינברג (שו"ת שרידי אש, חלק א, סוף סי' עח) המשקפים רובד אחר של הדיון:

לא באתי לברר כאן אם יש לדין זה של כסוי שערות ראשה של האשה הנשואה דין תורה מפורש או מנהג תורה. למעשה סובר אני שגם מצד המוסר היהודי ראוי שהאשה הנשואה תכסה את ראשה - בכך היא מראה שאיננה להוטה למצוא חן בעיני אנשים זרים ומתנגדת לכך שאנשים אחרים יפסעו אחריה. כל כבודה בת מלך פנימה - בביתה ובחוג משפחתה, ודרכן של נשי ישראל הכשרות שהן בוחלות שאנשים זרים יתנו בהן עין חומדת.

כסוי הראש של האשה הנשואה קשור בדרישותיה של היהדות לצניעות, פשטות וטהרה מוסרית שהן מופנות לכל ישראל, לאנשים ולנשים. ר' שמשון רפאל הירש ז"ל הזכיר את דין כסוי הראש של האשה בספרו 'חורב' [תורגם ב'ספר

הרב שמשון רפאל הירש, משנתו ושיטתו, עמ' 249-252], באותו פרק בו הוא דן בקדושת המחשבה, עליה נצטוו כל איש ואשה עם ישראל. ישמש אות זה של צניעות מקור לטהרת המחשבה, בל נא יגרום אות זה לפרוד ולרחוק קרובים אלא אך ורק לקרוב לבבות.

דומה כי לאורם של הדברים הללו, גם מסקנה שדוגלת בהיתר, או בהפחתת האיסור על גילוי הראש, אמור היה לקבל יחס שונה, פחות מתלהב ויותר שקול.

נספח א: התייחסותו של הרב ברוך גיגי

מחמת חומר הביקורת, שלחנו את הפרק השלישי לעיונו של הרב ברוך גיגי, ראש ישיבת הר עציון, והוא שלח לנו את הדברים הבאים, הנוגעים לקושי שהעלינו ביחס להבנת הרב משאש בפירוש השני ברש"י (זהו מכתב שנכתב בדוא"ל, ולכן הניסוח מקוצר). יש מקום להעיר על דבריו (הן לגופם, והן להתאמתם לכוונת הרב משאש), ויש לשים לב שאין כאן הסבר לכל שאר הקשיים בדברי הרב משאש, אך כאן נסתפק בהנחת הדברים בפני הקורא הנבון שיקרא וישפוט. תודתנו לרב גיגי על התייחסותו ועל הסכמתו לפרסום הדברים.

עיינתי בדברים, ואכן, אני מסכים שהטעם הראשון של רש"י מדבר על איסור ברור, ולא כפי שכתב הרב משאש ז"ל. בעניין זה דבריו קשים מאוד.

אמנם, דבריו בפירושו השני של רש"י, שלפי זה עולה שכיסוי ראש נובע ממנהג בנות ישראל שמכסות ראשן, וכל זמן שזהו המנהג זהו דין תורה.

לדעתי, חז"ל עצמם (ורש"י) לא העלו על דעתם כלל שינוי המצב, כי בימיהם זה היה הנהג המקובל, רק בימינו יש שינויים תכופים בסדרי החברה והחיים, וממילא קיימת גם המודעות לכך שדברים יכולים להשתנות. בעניין השאלה שאם כן, מה היחס בין דת משה לדת יהודית והלוא הכול יסודו במנהג, נראה לי לומר באחת משתי דרכים:

1. המנהג הרמוז בפסוק הוא רק עצם הכיסוי, והגדרים שלו נקבעים ע"י חז"ל, וממילא הם אמרו שהמנהג הבסיסי שיכול להיחשב כדת משה הוא קלתה, וכל מה שמעבר לכך תלוי הוא דת יהודית, וזה אפשר לחז"ל לחלק בין רשות הרבים, מבוי וחצר כמתבאר בסוגיה שם. נוסף לכך: היו קהילות שנשים יצאו רעולות (עייין שבת פרק ו: "מדיות יוצאות רעולות"), מעולם לא עלה על הדעת שהרעלה תיחשב דין תורה, למרות שבדי

לי שבמקום שזהו המנהג הוא דת יהודית לצאת בלא רעלה. לעניין כיסוי ראש גילתה התורה שמנהג זה חשוב בעיניה, ואמנם גם בזה קבעו חז"ל את הגדר שהוא בסיסי, ואת מה שנראה להם שהוא בגדר 'רעלה'.

2. עוד נראה לי שדת משה בהקשר זה נקבעת ע"פ הנורמה העולמית של כיסוי ראש הנהוג בעולם, וכיוון שנשים באופן כללי כיסו שערות ראשן, ברמה של קלתה, (ובסנהדרין נח ע"ב: מאימתי התראה של השפחה שייחודה לעבד, "משפרעה ראשה בשוק". ופירש"י, שאף הנכריות הנשואות היו רגילות שלא לצאת בראש פרוע). זהו הנהוג שהוא דת משה, ואם בנות ישראל ביקשו להחמיר מעבר לזה, הרי זהו דת יהודית. אמנם, אם מתפתחת מציאות שבה כל הנושא יורד לגמרי מסדר היום, והעולם אינו רואה בזה בעייה כלל, כיוון שכל הדין מבוסס על המנהג, הכול יכול עקרונית לרדת מסדר היום.

אני כותב דברים אלה בלי קשר מחויב לדבריו של הרב משאש, ואני כותב אותם כלימוד זכות על דור האימהות שלנו - בצפון אפריקה, ובליטא, ובשאר מקומות. (לדעתי יש מקום לדבריו כאמור ביחס לפירוש השני ברש"י ולא ביחס לפירוש הראשון).
אגב אעיר שאבחנה זו בין שני הפירושים ברש"י כבר עלתה בדברי הגר"מ פיינשטיין ז"ל (אבן העזר א, נז):

נשאלתי בדבר אשה שנתאלמנה וצריכה לפרנס בניה ואינה מוצאה להשתכר למשרה שיהיה כדי לפרנס את בניה אלא באם לא תכסה את ראשה כשתהיה בהאפיס (במשרד) לעבוד במשרתה, אם רשאה. והשבתי שיש להתיר לה בצורך גדול כזה, דהא פשוט שאף להב"ש והדגול מרבבה אה"ע בסי' כא סק"ה שסברי מירושלמי שגם אלמנה אסורה ללכת פרועת ראש הוא רק מצד דת יהודית דמדאורייתא הא רק באשת איש נאמר, ולכן כיון שיש לפרש דמאחר שלא נאמר בתורה בלשון איסור הוא רק חיוב עשה שתלך בכיסוי הראש. ומסתבר לע"ד שבזה פליגי ב' הלשונות ברש"י כתובות דף ע"ב בפירוש הילפותא דללישנא קמא שפי' דמדעבדינן לה הכי לנוולה מדה כנגד מדה כמו שעשתה להתנאות מכלל דאסור סובר שהוא איסור ועיין בריטב"א שכתב לפי' זה דרש"י מכלל דפריעת הראש פריצות הוא לאשה שלכן ודאי הוא איסור וללישנא בתרא שפי' מדכתוב ופרע מכלל דההיא שעתא לאו פרועה הוה ש"מ אין דרך בנות ישראל לצאת פרועות ראש משמע דהוא ענין מצוה עליה ללכת בכיסוי הראש ולא ענין איסור רק שממילא נעשה איסור דהא עוברת על העשה כשהולכת פרועת ראש ומסיק רש"י שכן עיקר. והחלוק לדינא הוא דאם הוא איסור יש לאסור אף בהפסד גדול

שתפסיד כל ממונה אבל אם הוא רק חיוב עשה הוי גם אונס ממון דיותר מחומש אונס דבעשה חייב רק עד חומש. ולכן כל שהוא הפסד כחומש נכסיו ויותר כהא שאין משגת משרה להרויח לחיותה וחיות בניה הוא אונס שאינה מחוייבת ללישנא בתרא שהוא עיקר.

וראה עוד שם בסוף תשובתו. ולא הבנתי לגמרי למה לפי הפירוש השני הוא מצוות עשה, ואולי כוונתו שכיוון שכך נהגו הרי התורה רואה זאת כמצווה לנהוג כך. ולדעתי השאלה היסודית בעניין זה היא האם מנהג שהתורה הזכירה אותו בפירוש דינו ככל מנהגי הצניעות שהם תלויי זמן ומקום, או שמא עצם כתיבתו בתורה, מכניסה אותו להיכל הנצח, ואין לשנותו בשום תנאי. וראה להגאון בעל ההפלאה שכתב:

פירש"י ד"ה אזהרה מדעבדין וכו'. נראה דבלשון ראשון [אני חושב שהוא מתכוון לפירוש השני של רש"י, וכך נראה מסוף דבריו] ס"ל דמהא דמשמע דהיה שעתא לאו פרוע הוא אין זה נקרא דאורייתא דאע"ג דמנהג הוא כן וכתביב המנהג בקרא אינו דאורייתא, ולא שייך נמי לשון אזהרה כדאי' בפ' נגמר הדין [סנהדרין מו ע"ב] דליכא למילף מדאקבור צדיקי דילמא מנהגא וכמ"ש לעיל עוד מזה בדף י' ע"ב. ותו דילמא בעזרה שאני דהא אפי' בהר הבית היו צריכין להתנהג באימה יתירה כדאי' במשנה לא יכנס אדם להר הבית וכו', והרי אפי' בבית הכנסת איתא בשו"ע או"ח סי' צא סע' ג דלא יכנס בראש מגולה אפי' באנשים ומנ"ל במקום אחר, ולפי' הראשון א"ש דמוכח מהעונש שעשתה עבירה בתחלה בגילוי ראשה.

ברור שלדעתי אין כלל מקום להתלהבות היתרה שאחזה בו לאחר ההיתר, להגדיר את הכול כצביעות ולא כצניעות. ידוע לי גם שלמעשה אשתו עצמו המשיכה להיות 'צבועה' וגם צנועה כמובן. ודומני שבלהט הרצון להשכין שלום ולשכנע את הרב השואל שהדבר אפשרי לכתחילה. עכ"פ ללימוד זכות הדבר אפשרי, לפחות לפירושו השני של רש"י. ולמעשה, נראה לי שאין לסמוך כלל על דעה זו שהיא פירוש אפשרי בלבד בדעת רש"י, ושאר ראשונים לא נראה שפירשו כך, כאמור כל זה הוא לימוד זכות על הנשים הנ"ל בלבד.

נספח ב: פסק הרב יוסף משאש זצ"ל

מתוך: הרב יוסף משאש זצ"ל, **אוצר המכתבים** (הוצאת אוצרות המגרב, מכון בני יששכר, ירושלים תשמ"ח), חלק ג, תשובה א'תתפד, עמ' ריא.

למעלת החכם המפואר וכו', כהה"ר שלמה שושן ישצ"ו. בעובי" קאזא בלא' יע"א. מכתבו הבהיר הגיעני, ולרוב הטרדות לא יכולתי להשיב עד כה. ראיתי שאלתו שאלת חכם הנוגעת לעצמו, והיא, זה כשנה נשא אשה בראשה מכוסה, ממחוז וג'דא, ועתה מוצא מקום עבודה בקאזא בלאנקא, ושלה אחר אשתו שתבא אצלו, ותאבא לבא, ואך בראש מגולה כמנהג המקום והזמן, וכבודו לא רצה, ואחר כמה חליפות מכתבים שעברו ביניהם וצערא דגופא שסבל, קבל תנאה לבא בראש מגולה, ואך הוריו מעכבים על ידו בזה שלא תגלה ראשה בשום אופן, והיא באחת ולא תשוב, רק לגלות, והוא עומד בין הבינים ואינו יודע איזה דרך ילך, אם ישמע לקול הוריו או לאשתו, ובעי מר מנאי לחוות דעתי להמציא לו צד היתר בענין זה ולהראותו להוריו, ולהשקיט המיית לבכם הסוער ולשפות שלום בין כל המשפחה.

תשובה. דע בני, כי אסור גלוי הראש לנשואות היה חמור אצלנו פה מחזק', וכן בכל ערי המערב טרם בוא הצרפתים, ואך אחרי בואם במעט זמן, פרצו בנות ישראל גדר בזה, וקמה שערוריה גדולה בעיר מהרבנים והחכמים ונבונים עם יראי אלהים, ואך מעט מעט קם השאון לדממה, ויחדלו הקולות, כי לא הועילה שום תוכחת, לא בנחת, ולא באש מתלקחת, כי אין חזק כאשה אמרו הקדמונים, ועתה כל הנשים יוצאות בריש גלי פרועי שער, זולת הזקנות הן שמכסות את ראשן, ולא כולה, רק מניחין חלק גלוי מצד פנים. ואני בלכתי בס"ד לשרת בקדש בעי"ת תלמסאן זה כשלושים שנה, ראיתי הדבר פשוט שם ובכל המחוז אצל כל הנשים, גם הזקנות, שכלם פרועי ראש, עם כמה מיני תגלחות משונות, כאשר נמשך הדבר גם פה בכל ערי המערב. ובכן נתתי לבי ללמד עליהם זכות, כי אי אפשר להעלות על לב להחזיר הדבר מאז, כי הדבר הולך ומתפתח עם התפתחות הזמן בכל דבר, ובגשתי לחפש בדברי הפוסקי' אשר לפני, מצאתי רק חומרא על חומרא ואסור על אסור, ובכן אמרתי אשא דעי למרחוק לשאוב מן המקור, משנה וגמרא ונושאי כליהם הנמצאים לפני, אולי נמצא להם פתח תקוה להכנס בו, כי באמת קשה לנשים ולבעליהן לעבור על מצות עשה שהזמן גרמא בעניין זה יותר מכל דבר, בהיות הדבר הזה גלוי לעין כל, והודות לאל כי מצאנו הרבה פתחים למקום ליכנס בו בהיתר ולא באיסור, והם הגה. יסוד מוסד לכל הפוסקים, אשר בנו עליו כמו רמים מקדשם, הוא מה שדרש ר' ישמעאל, ופרע את ראש האשה, אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו בפרוע ראש, כמ"ש במס' כתובות דף ע"ב סוף ע"א, ופרש"י ז"ל, וז"ל, אזהרה, מדעבדינן לה

הכי לנוולה מדה כנגד מדה כמו שעשתה להתנאות על בועלה, מכלל דאסור, אי נמי, מדכתיב ופרע, מכלל דהיא שעתה לאו פרוע הוה, שמע מינה אין דרך בנות ישראל לצאת פרועות ראש, וכן עיקר, עכ"ל.

וההבדל שיש בין ב' הפירושים הוא עפ"י א' משמע, שהטעם שמגלין שְערה, כדי לנוולה בגלוי, כמו שעשתה היא לבועלה להתנאות לפניו בראש מגולה, משמע שאנן הוא שאסור לן לגלות שְערה ברבים כדי לנוולה על חנם, ואך כדי לעשות לה מדה כנגד מדה התירה לנו התורה אסור זה כדי לנוולה, אמנם היא אין לה שום אסור בגלוי ראשה, שאם רצתה לנוול עצמה, תנוול לכל עת שתרצה, ובכל מקום שתרצה בבית ובשדה. ואך מפי ב' ופרע, מכלל דעד השתא לאו פרוע הוה, ומה טעם? משום דאין דרך בנות ישראל לצאת פרועות ראש, משמע שאסור לה גם עצמה לגלות שְערה, שלכך בא הכתוב להזהירה שלא תשנה מדרך בנות ישראל בשום אופן.

הרי לך מפורש, דלפי א', אין לה בזה אסור כלל, שאין בזה רק משום נוול, ואם תרצה לנוול עצמה, תנוול, ולפי ב' ג"כ אין האסור מצד עצם הדבר של גלוי שְערה, רק מצד מנהג בנות ישראל שנהגו לכסות ראשן, משום שחשבו בזמנם שיש בזה צניעות לאשה, והמגלה שְערה נחשבת פורצת גדר הצניעות, ולזה הזהירה תורה לכל בת ישראל שלא תעשה היפך מנהג בנות ישראל בזה.

וא"כ עתה שכל בנות ישראל הסכימה דעתן שאין להן בכיסוי הראש שום צניעות וכ"ש שאין להן בגלוי הראש שום נוול, ואדרבה גלוי שְערה הוא הודן והדרן ויופיין ותפארתן ובגלוי שְערה מתגאה האשה לפני בעלה ובועלה, א"כ נעקור האסור מעיקרו ונעשה היתר.

ומה גם עוד דסברת פי' א' שכתב רש"י ז"ל, מצאנוה מפורשת להתה"ק ר' עקיבא זיע"א, במס' ב"ק דף צ' ע"א במשנה, וזל"ה מעשה באחד שפרע ראש האשה בשוק, באת לפני ר' עקיבא וחייבו ליתן לה ד' מאות זוז, [על שנוולה בשוק כפי זמנם שגלוי הראש היה נחשב לנוול] א"ל, רבי, תן לי זמן, ונתן לו זמן, שמרה עומדת על פתח חצרה, ושבר את הכד בפניה ובו כאסר שמן, גלתה את ראשה והיתה מטפחת ומנחת ידה על ראשה, העמיד עליה עדים ובא לפני ר' עקיבא, א"ל לזו אני נותן ד' מאות זוז? א"ל לא אמרת כלום, שהחובל בעצמו אע"פ שאינו רשאי פטור, אחרים שחבלו בו חייבים. עכ"ל.

וצריכים לדעת, מה פי' פטור דקתני, מאיזה דבר פטור, מתשלומין לא שייך, דלמי ישלם, האם לעצמו? ממלקות פשיטא, דהיכן מצינו שהחובל בעצמו חייב מלקות, ושור"ר להתוס' דף צ"א ע"ב ד"ה החובל וכו', שנתעוורו בזה, ויישבו בדוחק, דפי' פטור הכא, היינו שאין בזה צד חיוב רק שאינו חס על גופו, יעוי"ש.

ולדעתי המעט נר' כי רע"ק לא נקט האי לישנא דהחובל וכו' רק בלשון השאלה מדין חובל שיש בו צד איסור לחבול בעצמו, אבל בנידו"ד אין כאן חבלה רק ביוש בעלמא, ולכ"ע רשאי אדם לבייש את עצמו, אבל אחרים שביישהו חייבים, וכמו שמפורש שם דף צ"א, יעו"ש, וכן איתא בהגהות מא"י שבגליון הרי"ף בתלמוד החדש דפוס מינכאן, שכתבו על דברי רע"ק הנ"ל, וז"ל, החובל, נ"ב, שביישה את עצמה, עכ"ל, הרי כדברינו ממש.

ואף לדעת פתיית של חכם אחד, שכתב לי זה כמה, שדבר זה נקרא לדעתו חובל, השבתי, דזו פתיות גסה לחשוב כן, הן מצד השכל הישר, הן מצד דבפי' אתמר שם בש"ס דף צ"א סוף ע"א, וז"ל, והא מתניתין בבושת היא וכו' יעו"ש. ואף לפי פתיותו, מצינו שם תנא דברייתא אליבא דרע"ק דס"ל רשאי אדם לחבול בעצמו, וכן מפורש עוד התם דאיכא תנאי דס"ל רשאי אדם לחבול בעצמו וכן מפרש למארי מתני' וברייתא דמס' שבועות דף ז"כ ע"א, יעו"ש. ופי' רשאי פשוט לכל מבין שאין בדבר שום אסור, הרי לך שלדעת רע"ק דמתני' ולדעת כמה תנאי כפי' א' של רש"י ז"ל, שאין שום אסור לאשה לגלות ראשה, שאם רצתה לנוול עצמה תנוול, וכ"ש כפי האמת שאין בזה אלא צד ביוש, ולפי' רשאי אדם לבייש את עצמו וכמש"ל.

ועוד מצינו תנאי דס"ל, דלא דאמרינן מכלל הן אתה שומע לאו, כמ"ש במס' שבועות דף ל"ה ע"א במשנה, אל יכך ויברכך ויטיב לך ר"מ מחייב וחכמים פוטרים, ופרש"י ז"ל ר"מ מחייב מכלל לאו אתה שומע הן, אל יככה אם תעידוני, ואם לא תעידוני יכך, ע"ש. ורבנן פוטרים דאין אומרים מכלל לאו וכו', וא"כ הכא נמי בנד"ד נימא דלא ס"ל כר' ישמעאל, ופרע אזהרה ללאו, דאין אומרים מכלל הן, וכו'.

ועוד דעדיפא מכל זה, כי פי' דברי ר' ישמעאל, אינו כמו שאנו מבינים בשטחיות דבריו שעומדים על רגל אחד דהיינו גילוי הראש לחוד, אלא דבריו עומדים על ב' רגליים, דהיינו ב' רעותות. גלוי שער וסתירת שער מקליעתו וקשריו, אבל גלוי שער לחוד אינו באזהרה כלל, ופי' זה מוכרח ממשנה בסוטה דף ז'. וזל"ה, והכהן אוחז בבגדיה וכו' עד שמגלה את לבה, וסותר את שערה, ופירש רש"י ז"ל, סותר את שערה מקליעתו ולקמן יליף לה, עכ"ל. והילפותא היא בדף ח' ע"א, וז"ל, תנו רבנן ופרע את ראש האשה, אין לי אלא ראשה גופא [לבה דקתני במתני'] מנין? ת"ל האשה [משמע גופה דהיינו לבה כמו שקבלו מארי מתני'] וא"כ מה ת"ל ופרע את ראש האשה? אלא מלמד שהכהן סותר שער דהיינו הורס קווצותיה הקלועים ומתירן ופושטן על צווארה וכתפותיה, וזה נפל אף בזה"ז לאשה בעלת שער ארוך לסתור אותו מקליעתו ולהניחו פרוש אנה ואנה מעורבב ומדובלל, וכ"כ המג"א בא"ח סי' ע"ה סק"ב דמ"ש מרן באה"ע לא תלכנה בנות ישראל פרועות ראש, היינו שסותרות קליעת שערן והולכות בשוק עכ"ל ע"ש.

הראת לדעת דפי' ופרע ראש האשה, היינו שמגלהו וסותרו, ועל זה אמר ר' ישמעאל אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו פרועות ראש, דהיינו שערן מגלה וסותר מקליעתו ומדובלל, אבל אם רק מגלה וקלוע או סרוק ומתוקן שאין לה בו שום נוול לית לן בה, וכל זה הוא אפי' לפי זמניהם.

וחכם אחד כתב לי ראייה לאסור, ממעשה דקמחית שזכתה לז' בנים ששימשו בכהונה גדולה בחייה בשביל שלא ראו קורות ביתה קליעת שיערה, דמשמע מזה שהוא אסור גדול, והנזהרת בו יש לה שכר גדול אפי' בעוה"ז, והשבתיו, כי ודאי שמע המעשה מאשה זקנה המספרת מעשיות, ולא ראה המעשה במקורו, שהוא ביומא דף מ"ז ע"א וז"ל ת"ר ז' בנים היו לקמחית וכלם שמשו בכהונה גדולה, אמרו לה חכמים מה עשית שזכית לכך, אמרה להם מימי לא ראו קורות ביתי קלעי שיערי, אמרו לה הרבה עשו כן ולא הועילו, עכ"ל. הרי לך שחכמים דחו דבריה שאינם אלא שיחת אשה זקנה, כי הם ידעו שאין בזה אסור רק מנהג שנהגו בנות ישראל.

המורם מכל זה, שדבר זה של כסוי הראש בנשים אינו אלא מצד המנהג דוקא, שחשבוהו בזמן הקודם לצניעות, והעושה הפך המנהג, היתה נחשבת לפרוצה, אולם עתה שהנשים עלו בהסכמה, שאין להם בזה שום נוול ושום פריצות חלילה, ואין בכסוי הראש שום צניעות, רק צביעות, ועברה על מצוה שהזמן גרמה, א"כ אזדא ליה אסורא. וא"ת וכי מפני שנהגו היתר בדבר אסור, נעקר האסור ממקומו? זו אינה קושיא. חדא! שאין זה אסור, אלא מנהג שבטל טעמו, שאף אסור שבטל טעמו לגמרי בטל אסורו, שהרי גלוי משקים, אף שהוא מילתא דסכנתא דחמירא מאיסורא והוא דבר שנאסר במנין, כמ"ש בתוס' ביצה דף ו' ד"ה והאי דינא וכו', ע"ש, עכ"ז עכשיו שאין נחשים מצויים בינינו, מותר, כמ"ש מרן ביו"ד סי' קט"ז ס"א, יעו"ש, וקו"ח לנד"ר שיסודו הוא מנהג נשים שבטל טעמו.

ועוד מצינו להגאון מוהר"ם אלאשקר ז"ל בתשובותיו סי' ל"ה, וז"ל, שאלת הידיד אם יש לחוש לאלו הנשים שנהגו לגלות שערן מחוץ לצמתן להתנאות בו, לפי מה ששמענו מי שהורה להם אסור גמור, ובפי' אמר שער באשה ערוה. תשובה, אין בית מיחוש לאותו שער כלל, כיון שנהגו לגלות, ואפי' לקריאת שמע, וההיא דשער באשה ערוה לא מידי אלא בשער שדרך האשה לכסותו, דומיית דטפח וכו' וכו', ע"ש מה שהאריך, והוסיף עוד משם ראבי"ה ז"ל, שכל אלו שהזכירו לערוה דוקא בדבר שאין רגילות לגלות. אבל בתולה הרגילה בגלוי השער לא חיישינן יעו"ש, והוסיף עוד שם, שאפילו הבאים ממקום שרגילים לכסות אותו שער מותר להם לגלותו במקום שנהגו לגלותו, ע"ש.

ואנן נוסף עוד דבר המובן מאליו לכל מבין עם תלמיד, שהאידינא שכל הנשים מגלות שער כל ראשן, חזר שער הנשואות כשער הבתולות שכלן מתאימות רגילות

לגלותו, כי מדי הוא טעמא בבתולות, משום דרגילות לגלותו לא מקרי בגלויין פריצות, הוא הדין והוא הטעם האידנא בנשואות הרגילות לגלותו, דלא הוי בזה שום פריצות חלילה, וכן לענין מ"ש שער באשה ערוה [ברכות כ"ד], מדי הוא טעמא בבתולות משום שאין הרהור ברגיל לראות, הוה"ד בנשואות הרגילות האידנא, אין הרהור ברגיל, וכל אדם מבשרו יחזה, שרואה אלפי נשים עוברות לפניו יום ויום בראש מגולה, ואינו שם לבו להן, והמהרהר, לא מחמת שער גלוי מהרהר. זהו ידידי הנר' לקוצ"ד ברור בכל זה, ועוד יש הרבה מה להאריך בזה, ואין הפנאי מסכים, ומה גם שאין עוד צורך, באורך, ומעתה עיני הוריק יראו וישמחו, ויהי שלום בחילך, שלוה בארמנותיך, אמן.
הצעיר החו"פ עוב"י מכנאס יע"א בטבת דהאי שתא, ואיש אל משפחתו "תשובו"
[תשי"ד] לפ"ק.

ע"ה יוסף משאש ס"ט